

YAQINLIK ATAMALARI TIZIMI O'ZIGA XOS MANTIQUIY-LISONIY KATEGORIYA SIFATIDA

Sh.Sodiqova

Qo'qon DPI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8382942>

Annotatsiya: Termin va atamalar tilshunoslikning eng asosiy bo'g'inlaridan hisoblanadi. Shu boisdan ham atamashunoslik sohasida qilinishi kerak bo'lgan tadqiqotlar talaygina deyish mumkin. Ushbu maqolada qarindoshlik va yaqinlik terminlari majmui orqali har bir tilning qarindoshlik mantiqiy-lisoniy kategoriyasi va xususiyatlarining ifoda plani taxlil qilingan.

Kalit so'zlar: atama, termin, qarindoshlik terminlari, sistem xususiyatlar, mantiqiy-lisoniy kategoriya.

Ilmiy ma'nodagi atamalar kishilarning kasbiy-mehnat ehtiyojlariga xizmat qiluvchi ilmiy tushunchaga ega bo'lgan so'zlardir. Atamaning ma'nosi umumiste'moldagi so'zlarning ma'nolariga nisbatan qat'iy tushunchadir, ya'ni tushuncha haqida ma'lumot beradi, tushunchani ifodalaydi va tushunchani shakllantirishda ishtirok etadi. Termin leksik ma'nosining sof tushunchasi uni umumiste'mol so'zlariga xos ayrim sintagmatik va so'z yasovchi xususiyatlardan mahrum etadi. Masalan, terminlarda bunday bog'lanishlar istisno qilinmasa-da, obrazli, xususan, metaforik ma'nolar yaratuvchi sintagmatik bog'lanishlarga erkin kirisha olmaydi. Odatda, atamalar sub'yektiv baho qo'shimchalarini o'z ichiga olmaydi hamda ekspressivlik va modallik ma'nosidagi yasama so'zlar hosil qilishda ishtirok etmaydi. Shu bilan bir qatorda, terminlar ilmiy nuqtai nazardan "adabiy leksikaning maxsus qatlamini tashkil etadi va tor ixtisoslik so'zlari terminlarga emas, balki umumiste'mol so'zlariga qarshi qo'yiladi».

Ta'kidlash kerakki, qarindoshlik terminlari jonli xalq tilining maxsus leksik qatlamini tashkil qiladi, ular ilmiy tushunchada terminlarga nisbatan badiiy shaklda emas. Turkiy tillarning qarindoshlik terminlarini o'rganishda I.Ismoilovning "Turkiy tillarda qarindoshlik terminlari" nomli monografiyasi muhim rol o'ynaydi. Tadqiq uch qismdan iborat: 1) qarindoshlik atamalari (ona, ota, o'g'il, qiz, aka//og'a, ini, opa, singil, qarindosh, buva, amaki, jiyani, nevara); 2) nikoh munosabatlari orqali bo'luvchi qarindoshlik atamalari (er, xotin, kuyov, kelin, yanga, pochcha, boja, ovsin, boldiz, qayin, quda, o'gay); 3) urug'-aymoq va yaqinlik munosabatlari nomlari (qarindosh bolalar, xolavachcha, ammavachcha, amakivachcha, tog'avachcha). Ilgari surilgan fikrlarni isbotlash uchun tahlil jarayonida I.Ismoilov ko'plab turkiy tillardan, xususan, o'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq va turkman tillaridan tegishli misollarni keltiradi. Monografiyada qayd etilishicha: "O'zbek va uyg'ur tillaridagi qarindoshlik terminlarining o'rganilishi nolingvistik xarakterga ega". Bu nuqtai nazarni M.Sh.Saidova qo'llab-quvvatlaydi, u "qarindoshlik terminlarini o'rganish, avvalo, etnografik xarakterga ega hisoblanadi", deb yozadi. Bu tezis olim tomonidan o'zbek tilining Namangan lahjalari etimologiyasi va qarindoshlik terminlarini shakllantirish va rivojlantirish yo'llarini aniqlashga bag'ishlangan "Namangan lahjalarining qarindoshlik terminlarini leksik-semantik tahlil qilish" nomli dissertatsiyasida o'z ifodasini topgan.

M.Sh.Saidovanning xulosasi quyidagicha: "Qarindoshlik terminlari lug'at fondining ajralmas qismi bo'lib, til leksikasida muhim o'rinni egallaydi".

A.Ishayev maqolasida o‘zbek tilining 723 ta qarindoshlik terminlarini ko‘rib chiqilgan. Bunday nomlarning ko‘p sonli miqdori har bir invariant (qarindoshlik atamasi) o‘zbek tilining alohida lahjalariga xos ko‘plab leksik va fonetik variantlarga ega ekanligi bilan izohlanadi. Ta’kidlash joizki, maqolada qarindoshlik terminlari bilan bog‘liq bo‘lmagan sheva birliklari ham mavjud. Masalan, hey: 1) xorazmcha – erning xotinga murojaati; 2) xivacha – xotinning erga murojaati; yoki: xeyboyuunse (yuqori Qashqadaryo) – “tengdosh”, “tenqur”; hemkur (qarluq) – “tengdosh” va hokazo.

Qayd etish kerakki, bu ishlar tadqiqot metodiga oid an’anaviy xarakterga ega. Qiyosiy-tarixiy metod yordamida yozilgan bu ishlarda ko‘rib chiqilayotgan atamalarning o‘ziga xos sistem xususiyatlariga doir materiallar mavjud emas.

O‘zbek tili leksikasida qarindoshlik terminlari sifatida nutqda qo‘llanuvchi alohida so‘zlar ham bor. Bu so‘zlarning o‘ziga xosligi ularning umumlashgan qarindoshlik tushunchasiga – «qarindosh» ma’nosiga ega ekanligi bilan xarakterlanadi. Qarindoshlik darajasi xususiyatiga ko‘ra, ularni ikki guruhga ajratish mumkin: 1) “yaqin qarindoshlik”, 2) “uzoq qarindoshlik”. Qarindoshlikning birinchi guruhiga quyidagilar kiradi: zot, urug‘. Ikkinchi guruhga tomir, taraf, yaqin, negiz, arqonning bir uchi iboralashgan birikmalari kiradi.

Bu leksema (va frazemalar)larning o‘ziga xos jihati shundaki, ular unutilish bosqichida bo‘lgan aloqalarga nisbatan ishlatiladi. Bu so‘zlarni ob’yekt-adresatga nisbatan ishlatib, gapiruvchi sub’yekt-adresant uning suhbatdoshi-adresatning ota yoki ona tomondan qarindoshi ekanligini bilmaydi.

Muloqotdagi ko‘pchilik qarindoshlik terminlari murojaat sifatida ishlatiladi va suhbatdosh-adresatning so‘zlovchi-adresantga nisbatan qarindosh yoki qarindosh emasligidan qat’i nazar shu tartibda chaqiradi. «Amaki, qayerga borayapsiz?». O‘zbek tilidagi singil so‘zi murojaatda 1-shaxs-son qo‘shimchasini oladi – singlim: «Singlim, qayerda o‘qiysan?». O‘zbek tilida o‘g‘il, qiz, bola va boshqa qarindoshlik atamaları 1-shaxsdagi egalik qo‘shimchasini qabul qiladi: qizim, o‘g‘lim, bolam va hokazo.

Ayrim QT leksemalari, masalan, bolakay (bola+kay), qizalok (qiz-alok) murojaat funksiyasini bajarishi mumkin. Ulardan foydalanish ijtimoiy jihatdan cheklangan, chunki bu faqat bolalarga murojaat qilish shakli. Kattalarning bir-biriga bolakay, qizaloq so‘zlari bilan murojaat qilishi betakalluflik yoki kinoya bo‘yog‘ini kasb etadi. Bu jihat singlim – erkak kishining qizlarga singlim ma’nosidagi murojaati, qizim – keksa odamning yosh ayolga nisbatan murojaati, onasi – erning o‘z xotiniga murojaati, otasi – dadasi – xotinning erga murojaati, bobosi – buvining o‘z eriga, nevaralariga nisbatan bobosiga murojaati, buvisi – boboning o‘z xotiniga, nevaralarga nisbatan buvisiga murojaati va h.k. so‘z-atamaları uchun ham xos.

Ingliz tilida erning xotiniga, xotinning eriga murojaat qilishning boshqa tizimi kuzatiladi. Inglizlar turli birikmalardan keng foydalanadilar, masalan: My honey, My sweet, My dear.

Bundan tashqari, ingliz tilida ayolning oilaviy holati juda qat’iy farqlanadi, turmush qurmagan ayolga Miss deb murojaat qilinsa, turmush qurgan ayolga Mistress deb murojaat qilinadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, qarindoshlik va yaqinlik terminlari majmui orqali har bir tilning qarindoshlik mantiqiy-lisoniy kategoriyasi va xususiyatlarining ifoda plani shakllanadi. Qarindoshlik mantiqiy-lisoniy kategoriyasi va xususiyatlarining quyi tizimlaridan biri “ayol jinsidagi qarindoshlik (yaqinlik)” kategoriyasidir.

References:

1. Бердиалиев А. “Подшо”ликка чек қўйган “почча”лар - Хужанд, 2018.
2. Белый В.В. «Структурная и семантическая характеристика терминов в современном русском языке»: АКД. –М., 1992
3. Саидова М.Ш. Наманган шеваларидаги қариндошлик терминларининг лексик-семантик таҳлили:НДА. –Тошкент, 1995.
4. Ишаев А. Ўзбек шеваларидаги қариндошлик терминлари // Вкн. Ўзбек халқ шевалари луғати. –Тошкент: Фан, 1971.
5. Каримова В. “Никоҳ билан боғлиқ бўлмаган аёл жинсидаги яқинлик” маъноси ифода воситалари- Хужанд, 2019.
6. Malika, R. (2021). ISSN: 2249-7137 Vol. 11.
7. Rajarova, M. (2023). BADIY USLUB VA ALLEGORIYANING O'ZIGA HOS XUSUSIYATLARI TADQIQI. Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования, 2(9), 121-124.
8. Rajarova, M. (2023). STUDY OF DISCOURSE AND SPECIFIC CHARACTERISTICS OF ALLEGORY. Наука и технология в современном мире, 2(17), 53-55.
9. Rajarova, M., & Mamadaliyeva, M. (2023, April). INTERPRETATION OF ALLEGORICAL MEANS IN DISCOURSE. In International Conference On Higher Education Teaching (Vol. 1, No. 1, pp. 15-19).
10. Ҳайдарова, Г. А. (2022). XX аср ўзбек ғазалларининг вазн хусусиятига доир. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(6), 241-245.
11. Ҳайдарова, Г. (2021). СОБИР АБДУЛЛА, ЧАРХИЙ ВА ҲАБИБИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА ТАСВИР ВА ТАЛҚИН МАСАЛАЛАРИ. FILOLOGIYA UFQLARI JURNALI, 6(6).
12. Ҳайдарова, Г. (2021). СОБИР АБДУЛЛА, ЧАРХИЙ ВА ҲАБИБИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА ТАСВИР ВА ТАЛҚИН МАСАЛАЛАРИ. FILOLOGIYA UFQLARI JURNALI, 6(6).
13. Чошанов, М. А., Слостенин, Б. А., Монахов, В. М., Скипнер, Б., Гибсон, С., Сакамото, Т., ... & Ведемейер, С. (2017). Место педагогических технологий в обучении в вузе. Молодой учёный, 1, 432.
14. Alimsaidova, S. A. (2021). Historical and literary texts as the basis for teaching a non-native language. Current research journal of pedagogics, 2(10), 204-208.
15. Sayyora, A. (2022). METHODS OF SELECTING TEXTS WHEN TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE. International Journal of Early Childhood Special Education, 14(7).
16. Sayyora, A. (2022). IMPROVEMENT OF SOCIOLINGUISTIC COMPETENCE IN TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE. INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429, 11(09), 313-316.